

TOPIK ÉS/VAGY FIGURA

TOLCSVAI NAGY GÁBOR

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék
tolcsvai@ludens.elte.hu

1. Bevezetés

A következőkben a kognitív nyelvészet Langacker-féle elméletét alkalmazom a magyar mondatbeli figura (figurák) vagy topik (topikok) elkülönítésének egy lehetséges modelljeként. A dolgozat alapkérdése az, hogy a strukturális pozíció vagy az előtér/háttér megkülönböztetésből eredő elsődleges és másodlagos figura meghatározása vagy esetleg a kettő összehangolása ad-e jobb választ a magyar mondat aktuális tagolási kérdéseire. Hangsúlyoznom kell, hogy az alábbiak leginkább az olyan egyszerű mondatokra vonatkoznak, amelyek határozott tárgyat vagy határozót tartalmaznak. Mindamellett igen fontosnak tartom a diskurzus, a szöveg szempontját. Vagyis az alábbi leírási kísérlet nem a mondatra összpontosít formálisan, hanem a topik értelmezésének egy lehetséges módját mutatja be, melynek egyik kerete a mondat, valójában azonban a szöveg, ahogy a formális megközelítések is hivatkoznak ez utóbbira, hiszen a diskurzussemantikai tényezők bevonása ezt bizonyítja. A dolgozat háttereként nincs mód részletezni a kutatástörténetet, például az Elekfi (1986) és az É. Kiss (1992) által kidolgozott rendszerek, Daneš, Sgall, Hasan vagy akár Halliday (1985) és Givón (1984) topikfelfogásait, egymásra hatásukat. Csupán említeni lehet, hogy az eltérő magyarázatok egyik közös jellemzője a strukturális pozíció és a funkció leírásának összehangolása, pontosabban ennek a kívánalma (vö. például Rickheit–Habel 1995; Hasan–Fries 1997).

1.1. A topik közelmúltbeli strukturális és funkcionális magyarázatai

Kiindulópontként a jelen dolgozatban a topik prototipikus strukturális és funkcionális magyarázatait érdemes rögzíteni. Egyrészt a topik, komment, fókusz megkülönböztetések lényegében formális keretben fogalmazódtak meg. A strukturális és generatív leírásokban a topik és a komment a korábbi funkcionális kategóriák (például adott – új szembenállás) helyett vagy mellett formális kritériumrendszer alapján kijelölhető strukturális pozíciók, és a topik mint ige előtti összetevő mozgatással kerül saját helyzetébe (erre ld. részletesen É. Kiss 1992, 1995a, 1995b, 1998). É. Kiss (1995a: 6, 7) szerint a topik diskurzussemantikai szerepe egy specifikus individuum előtérbe helyezése, amely individuumról a mondat állít valamit, amelyről a mondat szól, egy meghatározott strukturális viszony révén. Ez az összetevő (a „*notional subject*”) nem feltétlenül a grammatikai alany. Ugyanakkor É. Kiss (1998: 22) inkább „a hallgató által ismert vagy létezőnek feltételezett” jellemzőkkel határozza meg a topik (diskurzusbeli) szerepét

A mondat fókusza szűk értelemben „szigorú” azonosítást fejez ki. Ez a felfogás a strukturális helyzetekre és változtatásokra összpontosít, ezért lényeges az, hogy a topik funkcióját különböző mondatrészek is betölthetik. A tudománytörténeti előzmények után ezek a vizsgálatok igen lényeges jelenségeket tettek megragadhatóvá a magyar mondat-szerkezetben. Egyúttal megjegyzendő, hogy kivált az előtérbe helyezés, de az azonosítás is kognitív műveletek eredménye, vagyis a leírás itt is kilép szigorú formális keretéből (a diskurzusbeli szerep nem pusztán szintaktikai szempontja mellett).

Másrészről a funkcionális megközelítések (főképp Halliday 1985 és Givón 1983, 1984 munkáiban), ill. a kognitív nyelvészet (vö. Langacker 1987, 1991a, 1991b, 1999) éppen szemantikai alapokról próbálják magyarázni az itt fölmerülő kérdéseket. Emellett például a kognitív elmélet fő tételei nem a mondat szerkezetére irányulnak, és az idézett funkcionális munkák is hangsúlyozzák a diskurzusszemantikai és -szintaktikai összetevők alapvető voltát (ld. még Hasan–Fries 1997). Ugyanakkor a tipológiai különbségekkel is számoló leírások részben még kidolgozásra várnak, kivált a kognitív keretben.

Az eddigiek alapján a strukturális pozíció szerint értelmezett topik – komment megoszlás nem felel meg minden esetben a kognitív figura–alap megkülönböztetésnek, jóllehet mindegyik magyarázat empirikus adatokon nyugszik, és mindegyik a valamilyen módon értelmezett feltűnőségre, az előtér–háttér megkülönböztetésre épít. Két különböző jelenségről van szó, tehát a mondat két különböző „szintjéről”, vagy ugyanarról a jelenségről? Vagy másépp: két különböző elméleti keret látszólag hasonló, valójában különböző jelenségeket közelít meg látszólag hasonló, valójában különböző módszerrel?

A strukturális pozíció és a funkció együttes leírása régi keletű kérdése a topiknak. Givón (1983) már korábbi tipológiai kutatások alapján és a teljes akkori kötet anyagára támaszkodva is abból indul ki, hogy a topik kategóriája több mondatnyi vagy bekezdésnyi szövegben (információegységben) határozható meg. A mondatnál (*clause*) nagyobb egységek léte a tematikus (témabeli) kontinuitás, a cselekvési kontinuitás (elsődlegesen a temporális egymásra következés) és a topikkontinuitás jellemzőitől is függ. A mondatban vagy a bekezdésben több topik („résztvevő”) is lehet, amelyek különbözhetnek megjósolhatóságukban, kontinuitásukban és hozzáférhetőségükben. A tematikusan összefogott egységben (bekezdésben) általában egy topik mutat kiemelt, jelölt kontinuitást, az a résztvevő, amelyik a leginkább érintve van a cselekvések egymásra következésében. Ez az elsődleges topik, amely igen gyakran azonos a grammatikai alannyal. Vajon ez a funkcionális megközelítés összeegyeztethető-e a strukturális pozíció (a szórend) által adott jellemzőkkel, legalábbis a magyar nyelvben, vagy két külön jelenségről van szó? Hogyan merülnek föl ezek a kérdések a magyarral kapcsolatban? Természetesen számos további kérdés is fölteendő e megközelítés kapcsán (például a topik- és alanyváltás témájában, ezek azonban nem témái a jelen dolgozatnak). Az itteni kognitív alapozáshoz vegyük első példaként a következő mondatokat:

- (1) a. *A miniszter találkozott az íróval.*
b. *Az íróval találkozott a miniszter.*

E két mondat topik-komment tagolása a strukturális pozícióra építő leírásban egyértelmű, a funkciót is figyelembe vevőben viszont kevésbé, hiszen mindkét szereplő határozott, „ismert”, azaz könnyen hozzáférhető. Amennyiben a két mondatot minimális szövegekké

egészítjük ki, amelyeknek mondataiban nincsen fókusz, a funkció leírása egyértelműsödhet, de ez egyúttal megkérdőjelezheti a topik ige előtti kizárólagos helyét (ahogy ezt a Givón-féle irányzaton kívül például Elekfi (1986) is megteszi, kissé más keretben):

- (2) a. *A miniszter találkozott az íróval. Kérdezett tőle valamit.*
b. *Az íróval találkozott a miniszter. Kérdezett tőle valamit.*
- (3) a. *A miniszter találkozott az íróval. Az kérdezett tőle valamit.*
b. *Az íróval találkozott a miniszter. Az kérdezett tőle valamit.*

A példák második mondatai anaforáinak antecedensei közül csak a (3b)-é bizonytalan kisé, a többi azonosítása egyértelmű. A Givón-féle megközelítésben a (2a–b)-ben az alanyfolytonosság valójában topikfolytonosság is, függetlenül attól, hogy (2b)-ben az alany a strukturális pozíció szerint nem tekintendő topiknak. Hasonló, ám aktuálisan fordított a helyzet (3a)-ban. Vagyis a kétmondatos szövegekben az elsődleges topik (szereplő) folytonossága részlegesen elválhat a mondateleji strukturális helyzettől (ezt modelláltam szövegtani keretben két változatban (vö. Tolcsvai Nagy 2001a, 2001b)).

A következőkben azt szükséges megvizsgálni, hogy a kognitív nyelvtan Langacker-féle változata ad-e olyan keretet, amelyben az itt vázolt dilemma legalább részben fololdható.

2. A Langacker-féle kognitív nyelvtan elemi mondatértelmezése

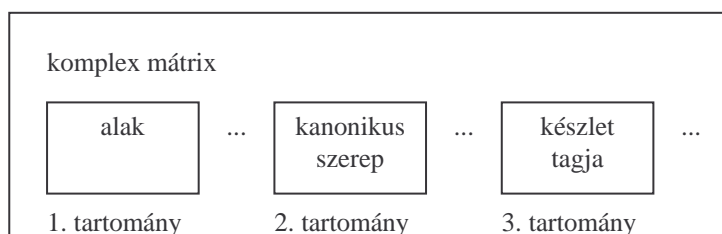
A topik–figura összefüggés megvilágítására röviden vázol ui. szükséges a holista funkcionális kognitív nyelvtan alapelveit. Az itt alkalmazandó Langacker-féle elmélet legfontosabb tételei a nyelvtan (ekképp részben a mondat) szempontjából igen tömören a következők (vö. főképp Langacker 1987): a nyelvtan nem autonóm, a morfológia, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot, a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációja, mert az ide tartozó nyelvi egységek éppúgy szimbolikus szerkezetek, mint a morfológiába vagy a lexikonba tartozók. A nyelvi egységek feldolgozása két kognitív képesség által válik lehetővé, ezek: az absztrakció/sematizáció és a kategorizáció (a prototípuselv alapján). A szimbolikus nyelvi egység egy szemantikai és egy fonológiai szerkezet konstrukciója, amelynek automatizációja fokozat kérdése, konvencionális jellege a begyakorlottság mértékétől függ. A szemantikai egységek kognitív tartományok viszonyában írhatók le. A tartalom konstruálásának dimenziói a következő csoportokba sorolhatók: hatókör, perspektíva, feltűnőség (prominencia), háttér, specifikusság.

A magyar mondat szerkezet topikértelmezése szempontjából a főnév és az ige kognitív leírása lényeges. Mindkettőt prototipikus változatukban elegendő bemutatni a Langacker-féle keretben.

2.1. A főnév kognitív jelentéstana

A főnév jelentése olyan kognitív tartományok (bázistartományok) sorából áll össze mátrixszá, amelyek az adott entitás valamely „a konceptuális potenciálnak kognitív szempontból tovább nem redukálható reprezentációs terei[t]” (Langacker 1991b: 4) tartalmazzák a figura-alap viszonyban (e viszony szakirodalmi megalapozására ld. Chafe 1976; Talmy 1978; Langacker 1987). A figura–alap viszony lényege abból ered, hogy a nyelvi kifejezések az entitások megnevezésekor a figyelmet mindig valamilyen specifikus fókuszba irányítják, vagyis a kifejezés egy meghatározott profilt helyez el a konceptuális alap hatókörén belül. „Egy kifejezés profilja az entitás, amit jelöl vagy amire vonatkozik, és

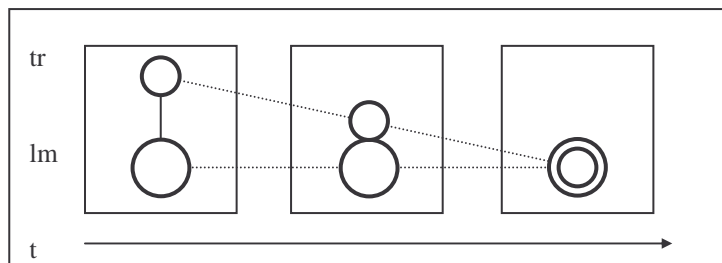
mint ilyen az aktivált teljes fogalmon belül a figyelem fókusz” (Langacker 1999: 45). Például a *nagynéni* főnév alapja magában foglal egy részleges rokonsági hálózatot, a referenciaegyén szülőjét, e szülő nőtestvérét. Ekképp a *kés* főnév jelentésében a méret tartományában a figura a prototipikus méret (a háromdimenziós tér alapján vagy a prototipikus hosszúság a kétdimenziós tér alapján), az anyag tartományában a fém (acél) a figura más szóba jöhető anyagok alapján, a készlet tartományában a figura a kés a villa és kanál alapján, a funkció tartományában a figura a kanonikus funkció (a vágás) más funkciók alapján stb. A prototipikus főnév dolgot szimbolizál, tehát fizikai tárgyat profilál. A nominális abban különbözik a főnévtől, hogy egy specifikus példányra vonatkozik valamely diskurzusban (vagyis teljes főnevek, főnévi csoportok, névelővel, kvantorral lehorgonyozva).

1. ábra. A *kés* jelentésmátrixának részlete (Langacker 1991: 5)

2.2. Az ige kognitív jelentéstana

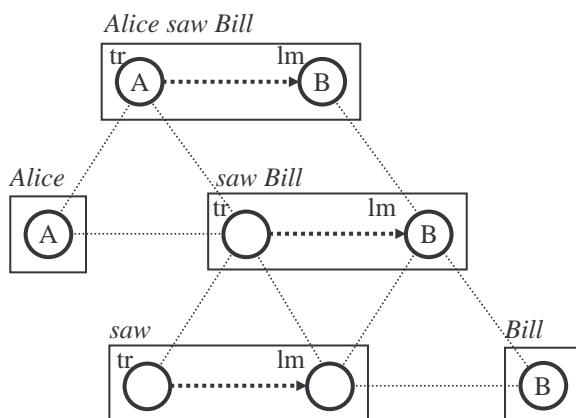
Az ige jelentése relációs szerkezetű, egy elsődleges figura (a trajectory; tr) és egy másodlagos figura (a landmark; lm) viszonyának temporális feldolgozása, azaz olyan szekvenciális feldolgozás, amely konfigurációk folyamatos, egymásra következő transzformációja, egymásba váltása, másként megfogalmazva állapotok folyamatos sorozata a folyamat különböző fázisait reprezentálva. Az ige prototipikus jelentése egy aszimmetrikus energiaátviteli interakció (a Talmy-féle *force dynamics* elvének megfelelően), egy esemény, amelyben egy ágens valamit csinál egy pácienssel. Az ige egy folyamatot profilál, amelyhez a relációk létrehozásának és a szekvencialitás feldolgozásának kognitív képessége szükséges.

2. ábra. A *belép* ige sematikus jelentésábrája (Langacker 1987: 245)

2.3. A kompozitszerkezet és a mondat

Az eddig említett szemantikai alapelveknek megfelelően jönnek létre nagyobb szerkezetek (kompozitumok), így a mondatok is (tagmondatok, mondategységek Deme kifejezésével, azaz *clause*-ok).

3. ábra. Az *Alice saw Bill*. mondat elemi jelentésszerkezete (Langacker 1999: 149)

Az alany az elsődleges figura, vagyis a trajector a profilált viszonyban a mondaton belül, a tárgy a másodlagos figura, vagyis a landmark. Az alany ágens, a profilált fizikai cselekvéslánc feje, aktív résztvevője egy aszimmetrikus interakciónak. A mondat valójában hasonlóan elsődleges és másodlagos figurák egymáshoz való viszonya, hiszen a mondatbeli ige az ezek mint trajector és landmark közötti viszonyt profilálja. Az alany mint nominális profilja megegyezik a mondat trajectorával, vagyis a mondat elsődleges figurájával. A látszat ellenére sem tűnik el valamelyik egység, tehát például az ige nem oldódik fel a két nominális pusztá viszonyában.

A kognitív nyelvtanban az összetettebb szerkezetek kisebbekre bonthatók, méghozzá lényegében szemantikai alapon. Vagyis például az ige, a főnév jelentésszerkezetként értelmeződik. Ezek a jelentésszerkezetek mint komponensszerkezetek egyúttal magasabb rendű kompozitszerkezetek részei, és a két vagy több komponensszerkezet és a kompozitumszerkezet együttesen adja sematikusán, dekontextualizáció révén a grammatikai szerkezetet. Langacker (1987: 277–326) valenciaviszonyokkal írja le a grammatikai szerkezeteket, méghozzá a következő viszonyösszetevők alapján.

- megfelelések: a komponensszerkezetek mint jelentésszerkezetek profilált, kiemelkedő alszerkezetek között átfedések vannak; többszörös megfelelések is lehetnek többszörös szerkezetek között;
- profilmeghatározottság: egy komponensszerkezet profilja lesz a kompozitumszerkezet profilja (ez elősegíti az elemezhetőséget, a felismerhetőséget);
- konceptuális (és fonológiai) autonómia vagy függőség: az autonóm komponensszerkezet kidolgozza egy függő komponensszerkezet egy kiemelkedő alszerkezetét a kidolgozási oldal tartományában;

- konstituencia: a sorrend, amelyben a komponensszerkezetek egymásra következve kombinálódnak és előre haladva kidolgozottabb kompozitumszerkezeteket hoznak létre.

Mint idéztem, Givón (1983) és (1984: 138) szerint az alany az elsődleges mondattopik, a tárgy a másodlagos mondattopik. Ezt a megállapítást rögzíti Langacker (1999: 29) is, a vázolt kognitív nyelvtenban. Mivel a funkcionális szempontok állandóan érvényesülnek a megközelítésben, mind a főnevek, mind az igék episztemikusan lehorgonyzott összetevők, azaz nominálisok és temporális relációk. Az episztemikus lehorgonyzásban egy (igen elvontan értelmezett) entitás elhelyezkedése specifikálódik egy jelenetben a beszélő és a hallgató ismereteihez képest (vö. Langacker 1987, 1991a). Igék esetében az episztemikus lehorgonyzást a mód és az igeidő, főnevek esetében a határozott/határozatlan specifikáció végzi el.

A gondolatmenetet úgy folytathatjuk, hogy a résztvevők feltűnéségének kognitívan természetes/hierarchikus rendje is megadható: elsődleges figura (alany), másodlagos figura (tárgy), alap (eseményszituáció). Irány: az energiaforrástól a cél felé. Ennek az egyszerű prototipikus szemantikai szerkezetnek a sémája (4), amelyben V a viewer, azaz az esemény szemlélője:

- (4) *A férfi kinyitotta az ablakot.*
 [V → [... **AG** ⇒ **PAT** ...]]

Ez a modell hasonlóan alkalmazható más szerkezetekre, amelyekben a másodlagos figura nem tárgy és PAT, ill. amelyekben több figura is kapcsolatba kerül az elsődleges figurával (Langacker 1999: 27–34).

Az eddig vázolt modellt nem feltétlenül az ismert–új megkülönböztetés vezérli (a megkülönböztetés egyébként is kérdéses, hiszen a szövegben akár mindkét figura is aktiválódhatott már korábban, ahogy ez határozott főnevek, azaz nominálisok esetében rendszeresen történik). Ez tapasztalható fentebb (2) és (3) példáiban, ill. például (5a) és (5b) példában mindkét nominális mindegyik változatban „ismert”, azaz a szövegben bevezetett, aktivált elem:

- (5) *A piros Skoda a ködben a vasúti átjáró felé közeledett. A vonat nemrég indult el az állomásról. [...]*
 a. *A vonat szétroncsolta a Skodát.*
 b. *A Skodát szétroncsolta a vonat.*

Az (5a) és (5b) változat megértését nem pusztán az vezérli, hogy mit miről állítunk, hanem a szemantikai szerkezet.

2.4. A nézőpontoszerkezet

Az (5) példa (5a) és (5b) változatában nem az elsődleges és másodlagos figurák jellege változik, hanem például a sorrendből eredő nézőpontoszerkezetbeli különbség a semleges kiindulópontok helyzete miatt. Ez a jellemző az eddig tárgyaltak alapján összefüggésben állhat a sorrend (szórend) és a kognitív ösvény tulajdonságaival. A nézőpontoszerkezetet röviden a következőképpen lehet kognitív keretben összefoglalni. A nézőpont nem egyszerűen valamely beszélői középpont, nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem két összetevőből áll, ezek: 1) kiindulópont (*vantage point*), ahonnan valami reprezentálódik, 2)

a dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (a kategória alapozását kognitív szemantikai keretben ld. Langacker 1987). A szövegvilág összetevői ennek megfelelően számos nyelvi formában reprezentálódnak a kiindulópont-hoz képest: ezt jelölik a határozószók és igekötők (*fel-le*), egyes igepárok (*jön-megy*, *ad-vesz*), a deiktikus viszonyok (*te-én*) stb. A viszony alapja térbeli, amely gyakran metaforikussá válik. A kiindulópontnak több fajtáját lehet megkülönböztetni (vö. Sanders–Spooren 1997: 87kk), amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva. A legfontosabbak:

- A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal, egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik, a deiktikus központ ebben az értelemben semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér-idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges, például egy 2. és egy 3. személyű. Vagyis végső soron minden olyan entitás, amely résztvevő, szereplő lehet a mondatban, a szövegben.
- A kiindulópont a referenciális központ. Ez az éppen beszélő kiindulópontja, kifejtő jelölője az első vagy második személy és a jelen idő, továbbá lehet kifejtetlen, amikor az aktuális beszélő jelölői nem kapnak nyelvi formát a szövegben. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/1 formával.
- A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma”: „az az alany, akár a beszélő, akár a szöveg szereplője, aki felelős az információért [...] Ha ez nem a beszélőben van elhelyezve, az E/2 vagy E/3 cselekvőn nyelvileg jelölve van az aktív tudatosság, például a kogníció, az észlelés, az akarat. Gyakran, de nem mindig található az aktuális beszélőben” (Sanders–Spooren 1997: 87).

Vagyis az (5a) és (5b) közötti különbség részben az eltérő mondateleji semleges kiindulópontból ered.

3. A topik egy kognitív értelmezése

3.1. A topik a kognitív nyelvtanban

Az eddigi topikmagyarázatok és a kognitív nyelvten vázolása után meg kell kísérelni a topik kognitív leírását. Langacker több említett művében kétféle javaslatot tesz a topik értelmezésére:

1) A mondattopik a szöveg egy hosszabb részén keresztül vonatkozik egy entitásra, és akkor ez referenciapontként működik, de ez a topikstátus föltehetőleg nem érvényesül az alany és a tárgy minden megvalósulásában. A referenciapontnak két, egymástól kissé eltérő meghatározása él a kognitív nyelvészeti szakirodalomban. Langacker eredetileg úgy definiálta, mint olyan kognitív képességet, amely egy entitás konceptualizációja által (hozzáférhetővé tétele által) mentális kapcsolatot létesít egy másikkal, vagyis a referenciapont segítségével jut el a konceptualizáló a célhoz a referenciapont által hozzáférhetővé tett tartományon belül (Langacker példája az angol birtokos). Míg Langacker a kognitív ösvényt hangsúlyozza a referenciapont kapcsán, van Hoek (1995) a referenciapontot és a célt, valamint a közöttük levő ösvényt magába foglaló tartományt emeli ki. Mindenesetre a konceptuális referenciapontok van Hoek (1995) és Langacker (1996) alapján lokális helyi topikok, olyan elemek, amelyeket a konceptualizáló más elemek kontextualizálására használ, vagyis a beszélő mentális kapcsolatot létesít egy entitással a más elemek által biztosított háttér előtt.

2) A mondattopik csak egy (tag)mondaton belül érvényes, ekkor az alany mint a profilált viszony elsődleges figurája elsődleges mondattopik, lokális hatókörrel.

Ugyanakkor Langacker hangsúlyozza, hogy az összpontosítás (fókuszálás) dinamikus jelenség, és irányulhat a háttérre is. Nemcsak a résztvevők kerülhetnek fokális helyzetbe, hanem az eseményhelyzet (setting) is. A fokális feltűnőség figura-alap függő, és rugalmasságot mutat.

Az eddigiekről a következőket lehet összefoglalásul megállapítani:

- 1) ebben az elméletben a figura-alap megkülönböztetésre mint a nyelvtant is szervező szemantikai kogníciókra épül a mondatbeli és diskurzusbeli entitások feltűnőségi sorrendje, amelyben az alany és a tárgy (az angolban a *direct object*) kapja a legfeltűnőbb helyeket, függetlenül szerkezeti helyzetüktől;
- 2) az előtérbe helyezés, a figura státus a fókuszálás dinamikus műveletei révén történik meg, és ez figyelmen kívül hagyhatja az 1) pontban jelletteket egyes elméleti megközelítésekben;
- 3) az előtérbe helyezés (a feltűnőség, a figura státus, a fókuszálás) mintha kissé parttalanná válna, mert minden nyelvi egységre kiterjedhet.

3.2. A kiterjedő aktiváció és a topik

A topik magyarázatában a továbbblépéshez az előtérbe helyezés műveletét kell pontosabban meghatározni. Érdemes tehát Deane (1992: 34–37)-nek a figyelem fogalmát illető megkülönböztetéseit bevonni a leírásba, egy olyan kifejtést, amely egy keretben dolgozza fel a kognitív pszichológiai belátásokat és a kognitív nyelvtan, ill. a szintaxis empirikus adatait. A figyelemmel kapcsolatos fontos fogalmak a következők: aktiváció, feltűnőség, kiterjedő aktiváció, fókusz és begyakorlottság. Az aktiváció a fogalomra irányuló figyelem skaláris mértéke, az inaktív (hozzá nem férhető) tartománnyal az egyik oldalon, az erősen aktív vagy kiemelkedő (azonnal hozzáférhető) tartománnyal a másik oldalon. Az aktiválásnak két fő módja van: a kiterjedő aktiváció és a fókuszálás. A kiterjedő (*spreading*) aktiváció műveletében egy fogalom egy másik asszociált fogalom felidézését megkönnyíti. E művelet alapelve, hogy a hosszú távú emlékezet fogalmak hálózata, amelyben a fogalmak specifikus és stabil helyzetben vannak más fogalmak viszonyában, valamint hogy egy fogalom aktivációs szintje a szomszédos fogalmak részleges aktivációja is. A kiterjedő aktiváció lehet konvergens (több aktív fogalom egy közössel kapcsolatban áll, azt teszi erősen aktívvá), és lehet divergens (egy aktív fogalom kerül kapcsolatba több inaktív fogalommal, amelyeket részlegesen aktívvá tesz). A kognitív fókusz ezzel szemben szelekciós irányító eljárás, amely az újjal, a különbözővel, a szokatlannal kapcsolatos, korlátozott kapacitással a munkaemlékezetben. Az aktiváció, a hozzáférhetőség szoros összefüggésben áll az elsáncoltság/begyakorlottság jelenségével, amely a fogalom ismertségét jelöli. Deane (1992: 36) a kétféle aktivációt közvetlen összefüggésbe hozza a topik–komment megkülönböztetéssel: eszerint a topik konceptuálisan központi, viszonylagosan begyakorlott, a szövegben ismételt előfordul különböző rá vonatkozó információkkal együtt. A nyelvi fókusz ezzel szemben a kognitív fókusz: olyan elem, amely ki lett emelve a speciális figyelem számára, gyakran új volta miatt. A fókusz tehát olyan igen fontos ismeret közöl, amely a kiterjedő aktiváció során nem válna feltűnővé, nem kerülne előtérbe, és ez talán a leglényegesebb jellemzője a fókusznak. Deane-nek ez a modellje éppen kiegészíti a Langacker-félét, és talán megközelíthetővé teszi a jelzett magyar nyelvi témakört kognitív keretben.

3.3. A topik egy kognitív magyarázata a magyarban

Az önmagában is sok további kérdést fölvető megállapítások még bonyolultabbak lesznek a magyar nyelv jellemzőinek bevonásával, mert a nyelvtipológiai eltérések nyilvánvalóak. Két területen lehet párhuzamosan tovább haladni. Elsőként Pléh Csaba pszicholingvisztikai kutatásainak egy fontos eredményét szükséges idézni. Pléh (1998: 101kk) adatai szerint az „SVO kitüntetett szerepe határozott tárgy esetén” határozottan bizonyítható a magyar mondatmegértésben. Ez az adatsor az imént bemutatott kognitív elméleti megközelítéssel egyértelmű párhuzamokat mutat, méghozzá viszonylag jól értelmezhető kognitív pszichológiai és nyelvészeti keretben. Pléh Csaba adatai ugyanis éppúgy a feldolgozás műveleteire vonatkoznak, mint a nyelvelméleti keret modellje, amennyiben a határozott tárgyat tartalmazó prototipikus mondatokkal kapcsolatos elvárások valamely elemet elsődleges figurának tartanak a többihez képest, ebből indul ki a mondat vagy ehhez viszonyulnak a többi elemek, és ez az elem az alany (prototipikusan élő ágensként). Ez az adat megerősíti a kiinduló elmélet relevanciáját.

Ugyanakkor a Langacker- és a Deane-féle elmélet nem ad semmiféle specifikációt a magyar nyelvben is tapasztalható „diskurzus konfigurációs” jelenségekre (ld. a (2a) és (2b), ill. a (3) és (4) közötti különbségeket), vagyis nem ad értelmezési keretet a sorrendi változatok szemantikájára. Az elsődleges és másodlagos figura, a fókusz, az aktivációs típusok és a nézőpontszerkezet szempontjait figyelembe véve a következő modellváltozatok állíthatók fel a kérdés kezelésére:

- 1) az elsődleges figura áttevődik a másodlagosra, például amikor tárgy van a strukturális pozíció szerint értelmezett topik helyén és nem alany (ez ellentmond a kognitív elmélet alapelveinek);
- 2) párhuzamosan kettős rendszer érvényesül, egy szemantikai (a szemantikai alapú elsődleges/másodlagos figurák megkülönböztetésével) és egy aktuális pozicionális (ez túlbonyolítja a kognitív műveletek rendszerét);
- 3) a kognitív ösvény (*path*) műveletével lehet jellemezni a változatokat; bár a mondatfeldolgozás nem egyszerűen lineáris, a forrás–ösvény–cél képi séma bizonyos változata itt érvényesül: egyszer az alany felől halad a feldolgozás a tárgy felé, másszor fordítva;
- 4) a nézőpontszerkezetben többféle eltérő kiindulópont érvényesül.

A lehetséges változatok közül a 3) és a 4) együttes, összedolgozó és párhuzamos művelete adja a legvalószínűbb leírást (ezt a lehetőséget fölveti Langacker 1999: 147–151, de inkább csak megemlíti). A kérdés az, hogy vajon van-e jelentősége a sorrendnek és ezzel összefüggésben vagy ettől függetlenül a kognitív ösvénynek az aktuális és a nem aktuális megközelítés közötti különbségben.

Vegyük először a következő mondatpárt lapos prozódiaival (azaz egyikben sincs kontrasztív topik vagy fókusz):

- (6) *A szerelő megjavította a kocsit.*
- (7) *A kocsit megjavította a szerelő.*

A Langacker-féle modell szerint az elsődleges figura, az ige trajectory, az energiaforrás, a profilált cselekvés feje a *szerelő* alany, méghozzá mindkét mondatban. A másodlagos figura, az ige landmarkja pedig a *kocsit* tárgy, szintén mindkét mondatban. Mindkettő teljes, határozott főnév, hozzáférhetősége a hosszútávú memóriában meg van alapozva, a

mondatban le van horgonyozva (Deane szerint a kiterjedő aktiváció érvényes rá, ezért könnyen hozzáférhető, erősen aktivált, van Hoek szerint azonban a teljes főnév mindig kevésbé hozzáférhető a névmással szemben, ez azonban nem feltétlenül igazolható). Akár referenciapontként, akár kiterjedő aktivációként (annak konvergens változataként) értelmezzük, az előtér-háttér rendszerben az alany kerül középponti helyzetbe, ez a profil-meghatározó entitása a mondatnak, ill. a szövegnek, de a hozzá vezető ösvény lineárisan tekintve nem azonos. A feldolgozás kognitív ösvénye azonban sokkal inkább összetett (ha tetszik, párhuzamos): kiterjedő konvergens aktivációként az alany aktivációja nő a mondatban, míg ez az alany ezzel párhuzamosan a többi elem referenciapontjaként működik, még hozzá inkább a van Hoek-féle meghatározás szerint azt a kognitív tartományt kialakítva, amely a többinek az értelmezési tartományát adja.

Ugyanakkor (6) és (7) nézőpontoszerkezete különböző, mert a semleges kiindulópontok eltérő sorrendben jelentkeznek, pontosabban a mondat eleji figura (legyen az bármilyen) semleges kiindulópontja határozza meg a nézőpontoszerkezetet.

Hozzáteendő az eddigiekhez, hogy a (6) és (7) példákhoz közelálló, a strukturális pozíció szerinti értelmezésben a „topik nélküli” mondatok is hasonlóan jellemezhetők:

(8) *Megjavította a szerelő a kocsit.*

(9) *Megjavította a kocsit a szerelő.*

Nézzük most a szakirodalom által fókusznak nevezett jelenséget.

(10) *A 'csapot javította meg a szerelő.*

(11) *A 'szerelő javította meg a csapot.*

A fókusz kimerítő azonosítást végez É. Kiss értelmezésében. A mondathangsúly nélküli változatban az itt kiemelt egységek egyszerűen részt vennének a mondat szemantikai szerkezetének kialakításában, a fent jelzett módon. A mondathangsúlyos változatban ellenben külön figyelem irányul rájuk, még hozzá lokális, a kiterjedő aktivációtól független kognitív fókuszálás által, amely a Deane (1992) által jelzett módon szelekciós eljárás: a fókuszált elemet a feldolgozás egy szakaszában kiemeli a kognitív ösvényből, az elsődleges és másodlagos figurák rendszeréből és egyedül a figyelem középpontjába állítja. A kognitív elemzés eredménye itt megegyezik a strukturálisával. Mindamellet megjegyzendő, hogy a kizárólagos azonosítás szemantikailag együtt jár a szembenállás bizonyos mértékű érvényesülésével. A szembenállás a (12) példában az ige egy kifejtetlen másik landmarkjában (= tárgy, PAT), a (13) példában az ige egy kifejtetlen másik trajektorában (= alany, AG) mutatkozik meg.

(12) *A 'csapot javította meg a szerelő [és nem lm [tárgy, PAT]].*

(13) *A 'szerelő javította meg a csapot [és nem tr [alany, AG]].*

Lássuk most azt az esetet, amelyet a szakirodalom kontrasztív topiknak nevez:

(14) *A csapot 'megjavította a szerelő.*

É. Kiss (1998) szerint a topicalizált összetevőt más hasonló elemekkel állítjuk szembe. A kognitív magyarázat az eddigieknek megfelelően: a „más hasonló elem” nincsen megnevezve, nincsen bennfoglalva, a hosszú távú memóriából a kiterjedő aktivációval nem

hívható elő. A kontrasztívtopik-dallam valójában nem egyedül a topikra vonatkozik, vele együtt az igére is, azt fókuszálja kognitív értelemben. A kontrasztív topik ennek megfelelően gyenge fókusz. Ugyanahhoz az igéhez másik landmarkot (= tárgy, PAT) rendel, amely nincsen kifejtve, vagy az igéhez másik igét rendel másik landmarkkal. Mindkét esetben koordinatív szemantikai viszony van a kifejtett és a kifejtetlen egység között.

(15) *A csapat 'megjavította a szerelő [de lm [tárgy, PAT] nem].*

4. Összefoglalás

Összegzésül a következők állapíthatók meg. A kognitív elemzés azt bizonyítja, hogy nem a strukturális pozíció adja a topik, kontrasztív topik és fókusz státust, hanem a feldolgozás módja. A mondattopik az elsődleges figura egy összetett kognitív tartományban, melyet akár egy, akár több mondat reprezentál, amely tartományban több további figura is lehetséges, ezek azonban másodlagosak az elsődlegeshez képest a figyelem szempontjából, vagyis a feldolgozás az elsődleges figura konceptuális hatókörébe sorolja a többi figurát. Ez a mondat-topik-értelmezés lefedi a szövegtopik-értelmezést is. A fókusz szelekciós eljárás eredménye, amely a fókuszált elemet a feldolgozás egy szakaszában kiemeli a kognitív ösvényből, az elsődleges és másodlagos figurák rendszeréből és egyedül a figyelem középpontjába állítja.

Az a fő kérdés, hogy ha egyszer konceptuálisan egy elem elsődleges figuraként funkcionál (és így előtérben áll), hogyan kerülhet mellé egy másik elem, amely például előtte topik vagy előtte/utána fókusz (az É. Kiss-féle értelemben). Valójában hasonló kérdést vet föl az É. Kiss-féle modell is.

A prototipikus mondatban mint szimbolikus nyelvi egységben a jelenlegi elméleti megfontolások szerint a legkiemelkedőbb, azaz figuraként szolgáló elem az ágens és alany funkciójú nominális, amelynek a magyar mondatban változhat a strukturális helye és kifejtettségi foka (lehet teljes főnév, névmás és zéró). Ez (és természetesen a más típusú) figuraként szolgáló elem referenciapontként funkcionál, vagyis meghatározza azt a konceptuális tartományt, amely a mondatban körülveszi, de nem azzal a fő funkcióval, hogy valami más hozzáférhető legyen általa. Ez a felfogás tehát a szemantikai alapon előtérbe helyezett nominális viszonyít más mondatösszetevőket, függetlenül azok strukturális helyzetétől. A szerkezeti és műveleti reprezentáció eltérő jellege és hatóköre teszi lehetővé a fent jelzett jelenségeket. Eszerint a prototipikus mondatban (tehát abban, amelyik ágens és alanyi funkciójú nominálist tartalmaz) az elsődleges figura jellege a könnyű hozzáférhetőségen alapul (ez a tulajdonsága a fogalmi elsáncoltságból, begyakorlottságból, valamint adott esetben a szövegelfogásból és a kontextusból ered), ezért annak hatóköre nem korlátozódik feltétlenül egy mondatra. Az elsődleges figurának tehát szemantikai konstrukcionális (szerkezeti) szerepe van a helyi feldolgozás művelete mellett. Más elemek viszonylagos mértékű előtérbe vagy háttérbe állítása az elsődleges figura azonossága mellett (ez a Givón-féle topikfolytonosság) általában lokális hatókörű. Mivel ezek az elemek általában kevésbé hozzáférhetőek, mint az elsődleges figuraként szolgáló elem, lokálisan előtérbe kerülnek. Ennek az előtérbe kerülésnek a mértéke az elsődleges figurához való konceptuális és így szemantikai viszonyuk közelségétől függ. Ugyanakkor a műveleti jellegű kognitív ösvény az egyes figurák feldolgozási sorrendjét meghatározza, ezáltal egyes másodlagos figurákat is lokálisan előtérbe állíthat a kiterjedő aktiváció keretében a többi másodlagos figurához képest, miközben az elsődleges figura a nyelvi kifejtettség teljes hiánya miatt látszólagosan háttérbe szorulhat.

Hivatkozások

- Chafe, Wallace 1976: Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view, in Charles N. Li szerk.: *Subject and Topic*, London, Academic Press, 25–55.
- Elekfi László 1986: *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra)*, Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Givón, Talmy 1983: Topic continuity in discourse: An introduction, in Talmy Givón szerk.: *Topic Continuity in Discourse: A Quantitative Cross-language Study*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins, 5–41.
- Givón, Talmy 1984: *Syntax: A Functional-Typological Introduction*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- Hasan, Ruquaya – Peter H. Fries 1997: Reflections on subject and theme: An introduction, in Ruquaya Hasan – Peter H. Fries szerk.: *On Subject and Theme: A Discourse Functional Perspective*, Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins.
- van Hoek, Karen 1995: Conceptual reference points: A cognitive grammar account of pronominal anaphora constraints, *Language* 71, 310–40.
- É. Kiss Katalin 1992: Az egyszerű mondat szerkezete, in Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan I: Mondattan*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 79–177.
- É. Kiss, Katalin 1995a: Introduction, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, Oxford, Oxford University Press.
- É. Kiss, Katalin 1995b: NP movement, operator movement, and scrambling in Hungarian, in Katalin É. Kiss szerk.: *Discourse Configurational Languages*, Oxford, Oxford University Press, 207–243.
- É. Kiss Katalin 1998: Mondattan, in É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*, Budapest, Osiris, 17–184.
- Langacker, Ronald W. 1987: *Foundations of Cognitive Grammar I*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1991: *Foundations of Cognitive Grammar II: Descriptive Application*, Stanford, Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 1999: *Grammar and Conceptualization*, Berlin, New York, Mouton de Gruyter,
- Rickheit, Gert – Christopher Habel (szerk.) 1995: *Focus and Coherence in Discourse Processing*, Berlin, New York, Walter de Gruyter.
- Sanders, José – Wilbert Spooren 1997: Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view, in Wolf-Andreas Liebert – Gisela Redeker – Linda Waugh szerk.: *Discourse and Perspective in Cognitive Linguistics*, Amsterdam, Benjamins, 85–112.
- Talmy, Leonard 1978: Figure and ground in complex sentences, in Joseph A. Greenberg szerk.: *Universals of Human Languages*, California, Stanford University Press, 625–649.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001a: *A magyar nyelv szövegtana*, Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001b: Szerkezeti és műveleti előtérbe állítás a mondatban és szövegben, in Kabán Annamária szerk.: *Funkcionális mondatperspektíva és szövegszerkesztési stratégia*, Miskolc, Miskoci Egyetemi Kiadó, 17–22.